ڊاڪٽر هدايت پريم

مرزا قليچ بيگ جي ڪلام ۾ تصوف

سنڌي ڪلاسيڪي شاعريءَ جو اهم ترين موضوع تصوف رهيو آهي. سنڌي ٻوليءَ جا قادرالڪلام شاعر جهڙوڪ قاضي قادن، شاه ڪريم، شاه لطف الله قادري، شاه عنايت ۽ شاه عبداللطيف ڀٽائي ۽ سچل سرمست، سنڌ جا صوفي بزرگ ٿي گذريا آهن. سندن ڪلام ۾ تصوف جا باريڪ نڪتا بيان ڪيل آهن، سنڌي ڪلاسيڪي شاعريءَ جا اثرات سنڌيءَ جي سمورن شاعرن تي پيا آهن، اهڙي طرح سنڌ جي عظيم سپوت، شاعر ۽ اديب شمس العلماء مرزا قليچ بيگ تصوف جي باري ۾ پنهنجي ڪلام ۾ جا بجا بيان ڪيو آهي. ان سلسلي ۾ سندس هڪ اهم موضوع عشق الاهي بہ رهيو آهي. اها حقيقت آهي تہ مرزا قليچ بيگ هڪڙو سچو صوفي ۽ عاشق الله جو هو، روحانيت، تصوف ۽ عشق حقيقي جي اپٽار ۾ مرزا صاحب پنهنجي شعر ۾ چيو آهي:

اڇي دنيا ۾ عشق ٿيو نروار،
ظاهري باطني سندس اطوار،
وحدت آئي وڌائين ڪثرت ۾،
جسم ۾ جان ڪيو اڇي اظهار.

(قليچ)

عشق ري جي ڪو روح ويندو هتان
ٿيندو بيشڪ حق اڳيان سو شرمسار.

(قليچ)

ديوان قليچ ۾ ٻي هنڌ فرمايو اٿائين:

عشق جو مظهر آهي جڳ ۾ عيان،
سڀڪو آهي ڪمال ۾ يڪسان.
جيڪي مذهب چون ٿا ٻاهتر،
حق ٿا ڳولهين سڀ پرستش سان.
فرق سالڪ نہ مذهبن ۾ ڏسن،
ڪثر اسلام وٽ نہ هڪ ٻئي کان.
آهي ايمان ۾ لڪل نت ڪفر،
آهي ايمان ڪفر ۾ پنهان.
ڪافر آهي تہ ڪاري ڪافر ڪي جو،
مشرڪ آهي، رکي جو نج ايمان.
چڙهيو چوٽيءَ تي سڄ بہ صحرا ۾،
ٻاچو ڳر ٿيو، رهيو نہ ان جو نشان.
منڙئي بود ۽ نمود آهي هتي،
بود حق آهي ۽ نمود جهان.
هڪڙو وحدت ٿيو ۽ ٻيو ٻيو ڪثرت،
شوق هڪ مان ۽ ذوق اچي ٻئي مان.
آخر اول ۾، اول آخر ۾،
ٿيو عيان ۾ نهان، ۽ نهان ۾ عيان.
عقل فڪر ۽ قياس ڇئي ٿو قليچ،
نہ سڃاڻي خدا، خدا ڏاران.

(قليچ)

مرزا قليچ بيگ لاءِ محمد صديق مسافر لکي ٿو تہ:

مرزا صاحب کي روحاني مجلسن جو ايڏو ذوق هوندو هو جو ڪيترائي ڀيرا شاه ڀٽائي عليه رحمت جي درگاه تي توڙي درازن جي مجلس ۾

جڏهن فقير روحاني ڪلامن جي موج لڳائيندا هئا. تڏهن مرزا صاحب کي وجد ۽ حال اچيو ويندو هو. آڌيءَ رات جو ساز تي روحاني ڪلام ڳائي پنهنجو سوز تازو ڪرڻ ۽ ڪفني پائي مالڪ سان محو رهڻ به مرزا صاحب جو دستورالعمل هو.[1]

پنهنجي سوانح "سائو پن يا ڪارو پنو" ۾ "آءٌ ڇا ۽ ڪير آهيان" جي عنوان واري شعر ۾ چيو اٿائين:

آءٌ روح آهيان، ويس ۾ ماڻهوءَ جي گذاريان،
حيوان به آءٌ، پڻ پڪي پر ڪنهن نه ڏاريان،
هت جيئري قليچ، آهيان آءٌ حيوان ۽ ماڻهو،
ٿي روح مرڻ بعد، ملائڪ جان مان تنواريان.

(قليچ)

مرزا قليچ بيگ پنهنجن صوفيانه خيالن جي باري ۾ لکيو آهي:
اڪثر منهنجو شعر جدا جدا مضمونن تي آهي، ليڪن اسلامي مذهبي مضمون تي، اگرچه ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين لاءِ قرآن، حديث ۽ فقه جي بنياد تي مضمون ڏنا ويا آهن. تڏهن به حڪمت ۽ فلسفي وارن مضمونن تي اڪثر تصوف جي بنياد تي لکيو اٿم. جيتوڻيڪ وڏن وڏن بزرگن تصوف جا اصول بيان ڪيا آهن ۽ اهي شريعت ۽ پابند رهيا آهن ته به عام شريعت وارا انهن تي اعتراض آڻيندا آهن، بلڪه انهن کي ڪافر يا غير شرعي ڪمن ڪرڻ ۽ ڳالهين بڌائڻ وارا سڏيندا آهن تنهنڪري اهڙي تهمت کان آءٌ به آزاد نه آهيان.[2]

مرزا صاحب جو تصوف جي باري ۾ سندس نظريو هن بيت مان پڌرو آهي:

ڇو حسن جي بازار ۾ پيو سير ڪرين؟
دلبر پنهنجو پاڻ لڪو لايو وتين،

غـيـرت نـہ اتـئي، شـرم نـئـو توکي اچي،
هُو توکي ڏسي ۽ تون ہين کي پيـو ڏسين.

(قليچ)

مـرزا قليچ بيگ جي شـاعـريءَ ۾ خـصـوصي طور غـزل ۾ سندس انفرادي رنگ نمايان آهي. هن جي ڪلام جا مکيه موضوع تصوف، تفلسف، اخلاق، دينيات قومي جوش و جروش، حب الوطني، پند و نصايح ۽ حڪمت ۽ معرفت جا باريڪ ۽ دقيق مسئلا آهن.[3]

ديوان قليچ ۾ هڪ هنڌ فرمايو اٿائين؛

ڪل تـيـو ڪين مـان، عـالم تـيـو عـدم مـان سـم
نڪتي وحدت منجهان ڪثرت، ٿيو ظلمت منجهان نو
اونهو ڪن "ڪُن" جو تيو نقطو "فيڪون" ٿيو دريا.[4]

حضـرت شـاهہ عـبداللطيف ڀٽائيءَ جي هن بيت جي اصل روح کان متاثر ٿي قليچ مٿيون شعر چيو آهي:

وحـدتان ڪـثـرت ٿي، ڪـثـرت وحـدت ڪل،
حق حـقـيـقي هيـڪـڙو، ٻولي ٻي م ڀل،
هو هلاچـو هل، باالله سندو سـچـئين.

(شاه)

وحدت ۽ ڪثرت جي موضوع تي قليچ بيگ صاحب هڪ مڪمل غزل هن ريت چيو آهي؛

جڳ اندر نور تنهنجي ڪيـو اظهـار،
تو بنا پيـو اچي نـہ منجـهـہ ديدار.
روشني سج جي هڪ، هزارين گـهـر،
تـو ڪري اختـلاف در، ديوار.
تـيـو عـدد اصل هڪ، ڳـڻ ۾ فـقط،
پر ٿـئي سـو شـمـار ۾ تـو هزار.

بحـــر هڪ آهي، مـــختـــلف مـــوجـــون،
ســـمـجـهي سوئي، لنگهي جـو لهـريون پار.
مـــخـــتلف صـــورتون جـــڏهن ڏســـجن،
تڏهن نظر ۾ اچن ســـيـــئي اغـــيـــار.
پر حـــقـــيـــقت جي جي ڪندين تون نظر،
تہ ٿـــيـــو ٻيـــو نہ غـــيـــر ڪو، ري يار.
جـــاء گـــفـــتـــار جي نہ آهي "قليچ"،
آهي حـــڪـــمت جـــو هيءُ عـــجب اســـرار.

(قليچ)

شاه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي ڪلام ۾ بيان ڪيل صوفيانہ نڪتن کان مرزا قليچ بيگ صاحب گهڻوئي متاثر ٿيو آهي، شاه جا ٻہ بيت هن ريت آهن:

پاڻهين ڏٿي سنهـــيـــڙا، پاڻهين اي سلطان،
پاڻ ڪَرَ پاڻ لهي، پاڻ ســـجـــاڻي پاڻ.
پاڻهين پسي پاڻ پاڻ کي، پاڻهي مـحـبـوب،
پاڻهين خلقي خـــوب، پاڻهين طالب تنجـــو.

(شاهہ)

ساڳي معنيٰ ۽ مفهوم وارو شعر مرزا صاحب هن طرح چيو آهي
پنهنجو پاڻ عاشق آهي ۽ معشوق،
پاڻ پنهنجو طبيب، پڻ بيمار.

(قليچ)

صوفيانہ مسلڪ ۾ "حقيقت" بہ رندي راهہ جي هڪ اهم منزل آهي، طريقت، شريعت، حقيقت ۽ معرفت لاءِ شاه لطيف هي ٽي بيت فرمايا آهن:

1- مـــون ڪي مـــون پرين، پڌي وڌو تار ۾،
اپـــا ائين چـــون، مـــچڻ پاند-پســـائين،

2- پيو جو پاتار، سو ڪيئن پسڻ ڪان پالهو رهي،
سالڪ مون سيڪار، ڪو پہ اهين پاند جو.
3- ڪر طريقت تڪيو، شريعت سڃاڻ،
هنيون حقيقت هير تون، ماڳ معرفت چاڻ،
هوء ثابوتي ساڻ، تہ پسڻان پالهو رهين.

(شاهہ)

مرزا قليچ بيگ "حقيقت سمجهڻ مشڪل" جي عنوان سان غزل جوڙيو آهي، سو هت پيش ڪجي ٿو:

خودي نہ تو ڇڏي، توکي خدا جي ڪهڙي خبر؟
ڇڏيئي نہ ڪِبر، پوئي ڪبريا جي ڪهڙي خبر؟
ڪدي جي ڪانہ ڪدورت تو قلب پنهنجي مان،
تہ توکي صوفي صاف صفا جي ڪهڙي خبر؟
ٿي فاني دار تي منصور جان نہ ٿئين باقي،
فنا ڏني بنا، توکي بقا جي ڪهڙي خبر؟
جو 'لا' سان ڪين ڪنو پهچي ڪيئن سو 'اِلا' کي،
جو مبتلا ناهي، تنهن کي بَلا جي ڪهڙي خبر؟
جي ابتدا کان تون دنيا ۾ نت رهئين محدود،
تہ توکي عالَم بي انتها جي ڪهڙي خبر؟
تون دردمند جو بيدرد! قدر ڇا ڄاڻين،
نہ جنهن کي درد، انهيءَ کي دوا جي ڪهڙي خبر؟
"قليچ"! آهي چيو شاه نعمت الله سچ،
"ولي ڏٺئي نہ، پوئي اولِيا جي ڪهڙي خبر؟

(قليچ)

مرزا قليچ بيگ جي ڪلامَ ۾ آيل صوفيانہ نڪتن مان بخوبي اندازو ٿئي ٿو تہ هو صاحب تصوف جو وڏو ڄاڻو هو ۽ خاص طور شاه لطيف جي صوفيانہ فڪر کان گهڻوئي متاثر هو.

حوالا

1- محمد صديق مسافر، قرب قليچ. آگر پبليشنگ ايجنسي حيدرآباد. 1997ع. ص - 72

2- مرزا قليچ بيگ. سائو پن يا ڪارو پنو. سنڌي ادبي بورڊ جامشورو. 1988ع. ص - 124

3- اجمل بيگ مرزا. مقدمو. ديوان قليچ. سنڌي ادبي بورڊ جامشورو. 1956ع. ص - 50

4- مرزا قليچ بيگ. ديوان قليچ. سنڌي ادبي بورڊ جامشورو. 1956ع. ص - 24.